

Fekete Csaba

Nánási neumák

Hajdúnánás Öreg graduáljának bejegyzései

Az Öreg graduál eme példánya az egyik, amely a hajdúvárosoknak ajándékozottak közül a mai napig megmaradt (a másik a hajdúböszörményi). Bizonyosra vehetjük, hogy az erdélyi fejedelem által letelepített református hajdúk valamennyi városa kapott az óprotestáns istentiszteleti *éneklések* könyvéből, de azután a török, kuruc, labanc időkben ezek megsemmisültek és elkallódtak — e kettő kivételével. Debrecennel¹ együtt a tiszántúli reformátusságnak így volt egy bokorban legalább fél tucat nyomtatott graduálja, hogy a szertartásokat rangosan egységesítsék a XVII. század közepén. Debrecenből még az a párját ritkító adalékunk is megmaradt 1633-ból, hogy a város nyomdászát (akihez a kötészet is tartozott, míg 1704-ben önálló céhként el nem különültek a könyvkötők a nyomdától) a város szerződésben kötelezte, hogy ingyen újrakösse a graduálokat (elsősorban kéziratosak értendő), ha elhasználódtak.²

Kálmán Farkas többek között a nánási példány vizsgálatával alapozta meg vélekedését az Öreg graduálról. Egy kéziratos szerkönyvről, a Bélyei graduálról írott ismertetésében hivatkozik is arra, hogy akkor éppen a böszörményi példányt használta parókiája csöndjében.³ A nánási graduálpéldány elejére szokása szerint beírta a használat emlékezetét. A magyar református himnológia atyjának e sorai igen jellemzőek ómagára és korára. Ez volt a pozitivistá felleltározás időszaka, mikor a kommentálatlan leírások mellett az összefüggések tisztázása még nem mindenkor látszott elsőrendű szempontnak.

Az objektív regisztrálást azonban Kálmán Farkas gyakran vegyítette elfogult egyoldalúsággal és megokolatlan állításokkal. E példányban pótolta a hiányzó címlap szövegét (Szabó Károly kézikönyve sem volt még általánosan

¹ A városi jegyzőkönyvből ismerjük az ajándékozást, és tudjuk, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc idején feldúlt városban a templomot sem kímélték, mind megsemmisültek a szerkönyvek.

² „Az Varas könyveit, kiváltképpen az Templomba valo enekes Gradualekat, ujonnan, az mikor kivantatik, az Varas Protocolumaval egietemben, be keöttni es heliere allatni tartozzek.” 1633. április 13. 4. pont. Fodorik Menyhért szerződése a várossal, beírva a városi jegyzőkönyvbe. Közölte Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története. 1561–1911.* Debrecen 1911. 335–336. Okmánytár, X. Hasonmásban is látható a 97. lapon. Megsemmisült valamennyi graduál, a mai Debrecen területére eső egykori falvak, mint Torna (Boldogasszonyfalva), Szentlászlófalva etc., valamint a Szent Miklós-kápolna stb. szerkönyveivel együtt, amelyekről említés maradt a városi levéltárban.

³ *Debreceni Protestáns Lap* 1882. 37–38., 51. A Bélyei graduál jellemzése a *debreceni graduálok* sorában. Az 51. lapon írja, hogy éppen akkor az Öreg graduál Hajdúböszörményben őrzött példányával hasonlította össze a Bélyei graduált.

elérhető, mint a mai közkönyvtárakban az RMNy), néhány apró eltéréssel,⁴ majd szokásos módján folytatta sorait:

„A Hajdú-nánási ref. egyház e példányát láttam és átvizsgáltam, — a *Régi Magyar Könyvtár*-ba bevezettem — s a fentebbi címlapot leírtam. —

E könyv ismert példányai:⁵ 1. Magyar nemz. Múz. — 2. Debreczeni ref. Coll. (volt a somorjai egyházi) — 3. N. kőrösi ref. lyc. (volt az ottani egyházé) — 4. Maros-vásárhelyi ref. egyház. — 5. Felsőbányai ref. egyház. — 6. Magyar Academia (volt a gyöngyösi egyházé) (csonka) — 7. Kolozsvári ref. coll. (az ottani egyházé volt) — 8. Hajdú-böszörményi ref. egyház (hátral 6 lap és 2 sztl. lev. hiján) — 9. Hajdúnánási ref. egyház (címlap, hátral 2. lap «és 2. sztl. lev. hiján»*) 10. Fogarasi ref. egyház. —

Kelt Gyüdön (Baranya megyében) 1882. Martius 29. Kálmán Farkas ref. lelkész.”

A beírás alá helyesbítést írt * alatt, s a hiányra utaló sorokat lehúzgálta egy századunkbeli kezelő könyvtáros: „A két számozatlan levél a mutató tábla után van kötve tévedésből, tehát nem hiányzik. Brassay Károly tanár.”

A használatból kikopott kötet már ekkoriban, a helyesbítés idején, nem a református kántornál vagy a templomban volt elhelyezve, hanem az egyház oktatási intézménye birtokába jutott, ezt így tanúsítja a múlt századi bélyegző:

⁴ „E könyv teljes címe következő: Az keresztyéni üdvözítő hitnek egy nyomban járó igazsághoz inteztetett ekes rythmusu hymnusokkal, prophetai lelektől szereztetett szent Sóltárokkal, örvendetes notáju Prosakkal és több sok nemű, született nyelvünkre fordított Ditséretekkel és esztendőtszakai templombéli kegyes Caeremoniákkal tökelletesen meg töltetett öreg Gradual, melly mind [az] első fordításban vagy ujjonnan való szereztetésben s-mind pedig az egy exemplarbol másban való irattatásban esett fogyatkozásokkal szorgalmatosan megtisztogattott, és sok hozzá kévántatott szükséges részekkel megöregbítettett. Keserüi Dajka Jánosnak és Geleji Katona Istvánnak Erdely Orszagaban levő Magyar Keresztyén Reformata Ecclesiáknak Püspöki-nek és az Gyulafeirvarnak Lelki Pasztorinak fáradságos munkájok által. Es elsöben az Böldog emlékezető Felseges Bethlen Gabor Fejedelem Urunknak gondviseléséből, ez itt való Feiruari Ecclesiabéli szölgálatra, kézzel nagy öreg bötükkal le iratott. S-mostan immár Isten kegelmeből, annak székiben ülő kegyelmes Urunknak Rákoci György Fejedelmünknek, keresztyéni szorgalmatoskodásából, az Istennek dicsőségére, és az Christusnak az Magyar nemzetségben lévő Ecclesiáknak közönséges javokra, még az irott nál-is sokkal tellyesebben és tisztábban ki nyomtatott. Gyula Feir-Varatt. Az igenek megtestesülese után. M. DC. XXXVI. esztendőben.” Sorozástát nem jelöl, a verzális szedést sem mindenütt jelzi. Vö. RMNy 1643!

⁵ Ma már összesen 18 példányról tudunk. A Kálmán Farkas által elsoroltak mellett még a Ráday Kollégium, Pápán, Sárospatakon és Kecskeméten a Református Kollégium, Kolozsvárott még az Egyetem és a Tudományos Akadémia, Esztergomban a Főegyházmezei Könyvtár és Brassón a Levéltár is egy-egy példányt (valamelyik Kolozsvárra került erdélyi példány Fogaras egykori ekléziájáé lehet), illetve az OSzK két (részben hiányos) példányt őriz, vö. RMNy 1643! Ezúton is köszönöm az OSzK RMNy csoportja munkatársainak mindenkor készséges segítségét, akiktől a legfrissebb példánykimutatást kaptam.

Kurta József (végzős lelkész-növendék Kolozsvárott) kéziratos dolgozatában, amely a református egyháztörténeti füzetek között reménység szerint megjelenik, további egykori vagy ma is meglévő erdélyi példányokat derített fel, és bejegyzéseiket záródolgozatában vizsgálja és közre-adja. A dolgozatot a Szerző szívességéből olvashattam.

„H.-Nánási ev. ref. gymnasium Tanári könyvtára <H 138> A 298”. Ez a bélyegző több helyen látható ma is, szerencsére az államosítás után nem semmisült meg a kötet. A rendszerváltás óta a graduál a gimnáziummal együtt visszakerült az egyházhoz. A < >-ben látható leltári szám a tintával íródott, régi, amelyet egy kék ceruzás későbbi jelzet felváltott.

Az erősen megviselt, ötbordás barna bőrbe kötött (többször átkötött) munkát feltétlenül restaurálással kellett volna már jóval korábban megóvni a további károsodástól.⁶ A kötet címlapja hiányzik, a Beöthy-féle irodalomtörténetben található hasonmás van az elülső kötéstábláján beleragasztva pótlásul. Valamikor huzamosan nedves helyen tartották, vagy eláztatták a kötetet, a lapszélek erősen mállottak és penésszel fertőzöttek csaknem végig. Az egyik korábbi átkötés alkalmával körülragasztgattak jó néhány levelet, de mára már a ragasztott papírlapok is többhelyt elmállottak, leváltak, vagy leszakadtak. A *Passio* a használat következtében, de azért is megviseltebb, mert az átragasztás alkalmával, vagy később, mikor a kötetet víz károsította, a gubacstinta feloldódott, és ezeknek a leveleknek jó része barnás elszíneződéssel kereteződött, és részben össze is padadt.

A jelmondat után, amelyet a fejedelem a maga kezével írt, *Neque currentis neque volentis sed miserentis Dei*, ebben a példányban a lókuszt is odaírta, *Rom 9. v. 16.*, majd ez alatt következik az egyházközség neve: *Nánási ecclesiae*.

Az elején hiányzik az A¹ levél, a Canticum Zachariae (*Áldott Izraelnek Ura*) kezdete. Később is van hiány, a *Passio* 304–305. lapját (Qq¹) a nyomtatást hűségesen utánzó kézírással pótolták, mert kiszakadt, vagy már olyannyira elrongyolódhatott, hogy nem használhatták.⁷

*

A protestáns szertartástörténet és a zenetörténet számára ez a graduálpéldány azért is érdekes, mert az intenzív istentiszteleti használat számos jelét mutatja. Az ilyesmit Kálmán Farkas egyáltalán nem méltatta említésre sem. Ismertetéseinek hangjából ítélve nem is igen lehettek előtte valami nagy becsben. Ha tél-túl vizsgálgatta is a kézírásos pótlásokat vagy bejegyzéseket, aligha sikerült eldöntenie, hogy miként és mire értékelje a számára már teljesen idegen és ismeretlen szertartási gyakorlat és lelkület árulkodó bizonyosságait. A használattal kapcsolódó kézíratos jegyek általános summázása Ferenczi Ilona tanulmányaiban és kiadványaiban olvasható.⁸

⁶ Az iskolai könyvtár több sikertelen pályázat után most reméli, hogy ez végre megtörténik.

⁷ Az előző lapaljon is megvan a hiányzó szöveg, bizonyos akkor még nem készült el a hiányzó lap másolata.

⁸ Vö. „A lutheri liturgia hatása 16–17. századi istentiszteleti rendünkre és annak nyomai századunkban”, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Bp. 1984. 89–102; „Zenei helyesírás és „variálás” a 16–17. századi graduálokban”, in *Zenatudományi Dolgozatok* 1988. 61–71; „Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében)”, *Magyar Egyházzene* I (1993/1994) 21–30., valamint a *Musicalia Danubiana* 9. és 16. bevezetői!

A graduálpéldány javításait, változtatásait, bejegyzéseit kiegészíti két XVII. és két XVIII. századi keltezés, ezek bizonyos az akkor használó kántortól erednek, sajnos, mindegyik név nélkül maradt ránk.

A pontos megszólaltatást, helyes énekbeszédet segítő tintavonások többsége a XVII. század derekáról való. Két üresen maradt lapra másolt himnusz szintén ekkortájt, a pótoltt *Benedicamus*ok pedig a század hetvenes évei táján másolódtak a kötetbe. A szövegváltoztatások főként a négy evangéliumból való *Passio* (*Passio Domini nostri Iesu Christi Secundum quatuor Euangelistas*) soraiban vannak, helyenként kisebb dallamrészleteken is módosított az előadó kántor valamilyen hagyomány vagy kézirat forrás alapján. A zsolta-rozáshoz adalék a *mediatio* és *terminatio* kezdő vagy valamelyik fontos szótagjának vonásokkal és neumákkal jelölése.

Az antifónák, responzóriumok, introitusok stb. nem árulnak el semmit a folyamatos használatról, sem javítás, sem szövegváltoztatás, sem az üresen maradt kottavonalakra kézzel pótoltt dallam nincs a kötetben. Néhány pótlólag beírott *Benedicamus* és *hymnus* azonban arra mutat, hogy bizonyos akkoriban terjedő énekeket (kanciákat, himnuszok változatait), mint az *Örvendezzen már e világ*, szélesebb körben szokás volt pótolni, mert a többi protestáns graduál kézirat pótlékaiban szintén ezek találhatók meg.

Neumák a himnuszokban

A himnuszok közül, ahogy sorban következnek, ezek tartalmaznak (általában valamennyi strofában) kézírásos neumákat:

Áldott Izraelnek Ura, Mennyei Ige jelenél, Mennyből az Ige lejöve, Az idvözítőt régenten, Mindeneknek teremtője, Csillagoknak alkotója, Istentől választott népek, Az Atyának országából, Teljes széles ez világban, Jó keresztyének kik vagyunk, Gonosz kegyetlen Herodes, Hallgassuk figyelmetesen, Dicsősrjük az nagy úr Istent, Szent igéjét az Istennek, Dicsőret és dicsőség tennéked (Theodulphus), Oh mi kegyelmes Krisztusunk, Ier, hirdessük mi Úrunknak nagy dicső bajvívását, Örüljünk most mindnyájan keresztyének, Jövel teremtő Szent Lélek, és hiveiddel, (egy kihagyott szó betoldásával a Jövel szent Lélek Úr Isten ki Atyával vagy⁹), Felséges Isten mennynek földnek Ura, Mindenkor téged Úr Isten, Az éjszakai setétség, Könyörödjünk az Istennek, Ó áldott Atya Úr Isten, Úrnak vég vacsorájára.

A közel nyolcvanból huszonhat himnuszban láthatók neumák, azaz csaknem egyharmadát látták el a kántorok házilag az éneklést segítő jelekkel.¹⁰

⁹ 130.

¹⁰ Hetvenhét himnuszt sorol el az Öreg graduál mutatója.

Verzikulusok és Benedicamusok

A magyar óprotestáns szertartási éneklések és szerkönyvek sajátos vonása a „per annum circuli”-sorozatok megalkotása mind a *responsoria dominicalia*, mind a *versiculi* és a *benedictiones sive vota dominicalia* műfajában. A vasárnapi evangéliumhoz való közvetlen kapcsolódásuk a szertartási egészének összehangolását szolgálta. De másik erő is hatott ezzel a törekvéssel együtt a rubricizmus ellen: sorozatok alkotása egyes gregorián műfajokból. Ez egyszerismind a keresztyén szabadság hitvalló érvényesítése a liturgiában, valamint egyúttal már a zárt liturgia szétoldódásának következménye, és rögtönzésre vagy egyéni válogatásra nyitott utat. Nem hiányzik a kéziratok graduálokból sem az egyes ünnepi szertartások teljes összeállításának lehetősége, amelyekhez tehát nem a *fungensnek* (kántornak) kell összekeresgélnie az elemeket, hanem mintegy *propriumként* maga előtt tarthatja a hagyományos összetett rendet. Itt érezte igazán Geleji Katona István is azt, hogy jeleskednie kell.¹¹ Öntudatos hivatkozása a graduál enémű kiteljesítésére nem lehetett egészen magában álló igyekezet, hanem általános irányzat, mert lám, a nyomtatott mintagraduálba is került kéziratok pótlás ugyanezekből a műfajokból.

Ilyen egy virágvasárnapi verzikulus betoldása a lap szélén, amelyet a kötet második feléből másoltak ide, némi helyesírási különbözést nem számítva, szó szerint:

*Jdvözíts mostan óh Jehova:
Kériünk adgy boldog előmenetelt Jehova
Aldot az Király az ki jöt az Urnak nevében:
Jduözíts ki vagy az magas Egekben.*¹²

Benedicamusok betoldása¹³ azért érdekes, mert a kézírás az első alkalommal egy üresen maradt lapon megismétli az egy levéllel korábban nyomtatásban látható tételt, amely mintegy a Credo kivágataként másutt *responsorium* gyanánt (*loco responsorii*) használatos. A bevezető mondat (*Áldjuk mindnyájan az Úr Istent*) mintegy sorozatalakotó elem,¹⁴ mint a protestáns graduálok legközönségesebb *responsorium breve*-mintájában a *Jézus Krisztus, élő Istennek szent Fia ...* kezdet.

*Aldgyuk mindnyájan az Ur Istent ki az ö Szent Fiat
föl tamaßta diczöseggel. Alleluja alleluja;
Halat adgiunk most ö neki es diczerjük nagy yo voltat
mind örökke Alleluja alleluja.*

¹¹ Méltatta H. Hubert Gabriella: „Geleji Katona István versiculusai és a perikóparend”, *Magyar Egyházzene* VI (1998/1999) 251–258.

¹² 79. itt együtt hét versiculus található. A második részben (b244) van az ide másolt példa.

¹³ 116. — Vö. 114. és 127!

¹⁴ Ugyanílyen kezdetű pótlékok másoltak a graduál Somorján használt példányába. Vö. Fekete Csaba: „Graduál és református istentisztelet ...”, in *Egyház és művelődés*. Debrecen 2000. 229!

Ad Diem Ascensionis.

*Jesus Christus ki Menyorszagban fell mene. hogy mjnekiink helt szerzene,
es minden Szüksegünkre gondot viselne. Alleluja. Alleluja. Alleluja.
Es üle <az> Attya Ur Jñnek Jobiara, kit varunk az Jtiletre
hogy minket hozza hasonlatossa tenne. Alleluja, Allëla. Alleluja..*

Ad diem Pentecostis.

*Attya Mindenhato Jstennek sz. Lelke, mellyet Christus nekünk nyere,
lakozzek mi velünk örökkön örökke. Alleluja Alleluia, Alleluja.*

*Ki minket vigasztallyon, s-vilagosicson, es uj szivet teremcsen,
es minden igassagban eö el be vigyen. Alleluja Alleluia Alleluia.*

Attya Mindenhato, &c.

Ez a Benedicamus-pótlás két kéz írása. A két utóbbit a XVII. század hetvenes éveiben írták. Ezt azért mondhatjuk ki határozottan, mert a kézírás az alább említendő egyik keltezett (1675) sorokat író kántoréval azonosítható, akinek a kezeírása másutt is fölbukkan a kötetben.

A már idézett egyik Benedicamust később némi helyesírási eltérésekkel megismételte egy gyakorlatlanabb kézírású kántor, a sorok fölött neuma-jegyekkel.¹⁵

Invocatio ad diem Missionis S.S.

*Attya mindenhato Jstennek szent Lelke mellyet Christus nekünk nyere
lakozzék mi bennünk eörökkön örökke. Alleluja Alleluja Alleluja.*

*Ki minket vigasztallyon vilagositsen es uy szivet teremtsen
es minden igassagra ő be vigyen. Alleluja Alleluja Alleluja.*

Ebben a pótlékban az az érdekes, hogy Geleji Katona István teljes sorozata mellett az egyes ünnepekhez is általában több *Benedicamust* tartalmaz ugyan az Öreg graduál, és itt mégis szükségét érzi a helyi gyakorlatnak megfelelő pótlást a kántor (vagy lelkész?) Másrésztől ez azt jelenti, hogy nem csupán az Öreg graduál szolgált mintául, hanem volt más (részben eltérő) norma is, a tovább élő hagyomány, és feltehetően más (kézirat) forrás is volt a kántor kezeügyében, amelyből kiegészíthette az Öreg graduálban talált szertartási tételeket.

Hymnus-másolat, zsoltár- és kanciókezdő

Két áldozócsütörtöki himnusz között, a belső lapszélen minden ok nélkül oda-firkálták s el is mázolták egy karácsonyi ének szétoldódott kezdetét, talán énekesdiák volt, aki hozzájutott a szerkönyvhöz, vagy valamelyik kántor családtagja.¹⁶ *Gyermek születék Betlehembem az időb Kin örül az Jerusalem ...*¹⁷

¹⁵ 146.

¹⁶ 118.

A hetedszaki himnuszok öt napig tartalmazzák a teremtéstörténeti summát latinul, a hatodikat az egyik kántor valahonnan pótolta: *Sexta feras sylvis & humi repentia Adamū* (a Sexti Diei felirat alatt).¹⁸

A nyomtatáskor üresen maradt lapokat máshol is felhasználják; bővítésül. Így találunk e kötetben is két XVI. századi himnuszt, egy virágvasárnapit és egy nagypéntekit. Az első sora megvan a kéziratos graduálokban és a nyomtatott kancionálékban, itteni alakja csak helyesírásban különbözik, s néhány szóalakban. A másodiknak a némileg átdolgozott, tehát „valamennyivel díszesebb rhytmusokkal” felékesített alakját az Öreg graduálban is kinyomtaták, a kötet végére, a zsolnárkönyv után.¹⁹ Itt a régebbi alak található meg gondos kézírással. Ez ismét arra mutat, hogy a nyomtatott graduál elterjedése után is volt folytatódása a már bevett gyakorlatnak, amelyről csak a XVII. század elejétől megmaradt kéziratos graduálok tájékoztatnak bennünket.

Hymnus in die Palmarum decantandus *Örvendezzen mar ez uilag*.²⁰ A gyülekezeti énekeskönyvek későbbi változatában apróbb eltérések sorakoznak, mert ez a tétel feltehetőleg szájhagyományból, valamint kéziratos, és nem nyomtatott forrásból eredt és terjedt el fokozatosan, amíg aztán a gyülekezeti énekeskönyvbe is belekerült.

Egy másik tétel, a Hymnum dicam9 Doño *Diczeretet mondunk Ur Istennek*.²¹ Későbbi alakjának kezdete: *Dicséretet mondjunk, jer, az Úrnak, illetve Dicséretet mondjunk Úr Istennek*. Kéziratos forrásból (ismeretlen graduálból) való, az *éggetlen, na9 fe9l 9oval, 9ör9k9n* stb. szóalakok is erről árulkodnak.

Két alkalommal genfiszoltár-kezdetre bukkanunk. A 115. zsolnár Szenci Molnár Albert-féle első strófáját folyamatosan, sorosztás nélkül egy lapszélre írták, *probatio calami* gyanánt.²² Másutt a 2. zsolnárra utaló két sor elsője talán valamely eltérő fordításból való, mert az incipit sem az Öreg és a kéziratos graduálok, sem pl. Bencédi Székely István fordításával nem egyezik (ez a jelenség másutt is felbukkan). A második sorkezdet ellenben Szenci Molnár zsolnárárt idézi. Két eltérő hagyományú, de azonos zsolnárra utaló kezdet tehát ez, amelyet egyenértékűként tekintettek, noha az egyik *cantillatio*-ra alkalmas prózai fordítás (latinból vagy héberből), a másik pedig strófikus átköltés Loys Bourgois zsolnárdallamára, amely Genfben jelent meg először 1542-ben: *Mit dicsekednek az Pogány népek az ő kevelsegekben. Miert zugolodnak az Poganyok*.²³

¹⁷ RPHA (Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Direction: Iván Horváth assisté par Gabriella H. Hubert. Paris 1992) 448.

¹⁸ 177. — Az *Emberi nemnek teremtő Istene ...* kezdetű himnusz fölött. A graduálok mellett a lőcsei énekeskönyvben is hiányzik a 6–7. nap latin summája.

¹⁹ Második rész, b. 222.

²⁰ 228. RPHA 1166.

²¹ 248. RPHA 263.

²² 180. *Nem nekünk Urā nem nekünk engedd | hanē nevednek adgy dicsőséget | kegyes igasságodért, | mit csufolnanak az kevely népek, | mondva hol vagyō az ő Jfinek, | ki meg mentene őket.*

²³ 236. Ld. itt a 174. lapon!

Passiók és lamentációk

Nem csupán a Máté szerinti *Passio* volt szokásban. Liturgikus igényt elégített ki a passió négy evangéliumból alkotott alakja is. Erre alább a kántornak címzett óvások és azok megfricskázása is utalnak. A négy evangélista szerinti Passiót szintén évente használták, ennek szövegében és dallamában is vannak szép számmal húzgálások a szótagok és hangok meg a melizmák között; szöveges és dallami pótlások, javítások, módosítások: pl. legio Angyalok — *seregh* Angyalok; nagy követ hömpölygettenek — nagy követ *vontanak*; láncsával meg szurá — láncsával *által öklelé*; Azonba mind az által — *De maga bizonial*; falatot nyujtándom — *kenyeret nyujtom*; lelkemet-is le tészem — *életemet adom*; táska, táskája — *sak, sakia*; az busulastol igen szorongattatnék — *keserűséggel igen megh szorittatnék*; Oh Christe Prophetald meg — *Profetally Christus, Mond megh*; hamisságnak — *alnakságnak*; szarandokoknak temető helyeknek — *jövevényeknek el temeto helyeknek*; Avagy — *Minem*; szintén az korban — *az időben*; Egességgel Sidoknak királya — *Idvez legy Sidok' királya*; Eöld meg — *vond fel*; palástyát-is vevék — *es az köntöst vevék*. A Geleji-féle javított szövegezés helyett itt is a korábbi, az élő gyakorlatban rögződött szövegváltozatot részesítik előnyben.²⁴ Ennek eredetét nem ismerjük pontosan, nem is keltezhetjük, de az egységesítő törekvéssel szemben az eltérések továbbélése a kialakult és őrzött szokásokból következik.

A szótag és hangcsoport összetartozását jelölő vonalak láthatók a *Litania major* szöveg- és kottasorai között mindvégig. A múlt század elején ugyan azt állította az énekeskönyv előszava (1806), hogy ezek a liturgikus tételek már nem használatosak, tehát haszontalanul növelik a gyülekezeti énekeskönyv terjedelmét, e használati jelek azonban arra utalnak, hogy a *Litania major* azért volt benne a gyülekezeti énekeskönyvben is 1806-ig, mert valóban használták, évente főleg a böjti és más bűnbánó hetek alkalmával.

A *Lamentationes* lapjain húzgálások, leragasztásokon a dallamrész pótlásai találhatóak, az *Oratio Jeremiae* szövegében sorközi figyelmeztetések az előadónak: *itera*,²⁵ *Alte*,²⁶ *szaporán*, *infra*.²⁷

A *Passio* előadásának nehézségére figyelmeztető (és ingerkedő) verseket is beleírt a kötetbe valaki (alighanem egykorú énekes diák, vagy másik kántor). Ezek a strófák alább következnek.

²⁴ A szóbeli emlékezet, formálódás, mondás által örökített szerkezetekhez és formulákhoz lásd A. Molnár Ferenc: *Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben*. Bp. 2000. [Nyelvtudományi értekezések 148], különösen 61–62!

²⁵ 267.

²⁶ Többször is, 266–267.

²⁷ 267.

Psalmi Davidis

Részben tollal és gubacstintával, részben barna írónnal egy vagy több XVII. századi kéz a *mediatio* és *terminatio* általában kezdő, de helyenként más szótagjait megkülönböztette, és helyenként a doxológiát (vagy legalább a kezdetét) is beírta.

A *doxologia* (a 2., 10., 24., 27., 47. zoltár végén a teljes szöveg, több helyen van még néhány szó vagy szókezdet):

Diczösegh Atyanak és fiunak : es ſent Lelek Istennek.

*Mikeppen kezdetben diczösséges vala [:] mostan és mind örökkön örökke ugy legyen.*²⁸

A 91. zoltár verseit valamiért sorszámozták, azonban hangsúly megjelölése vagy neuma ebben a zoltárban sehol nem látható.

A *mediatio*, illetve *terminatio* elmozduló szótagja fölött különféle hosszúságú vonalak vannak, általában / alakban; de előfordul \ és × is. Ezenkívül *podatus* és *clivis* is található némelyik szótagon, többször a *terminatio* nem csak egy, hanem két szótagján is. (A szótagszám mindig hátulról előre számlálva értendő, kivéve az *initiumot*, mert egyes zoltárookban a *tónus szerint* azt is megjelölték.)

Rövidítve jelölök: az **m** = *mediatio*, **t** = *terminatio* betűk után a szótagszám, és / vagy a *podatus/clivis* megnevezése, majd a zoltár(ok) sorszáma(i) következnek. Ha a félsor(ok) elején is van neuma, erre az *initium* szó utal, utána szintén a szótagszám és jel következnek.

Három zoltárhoz (35., 56., 127.) valamikor odaírták az antifóna kezdetét, ebből következtethetünk a *mediatio*, illetve *terminatio* értelmezésére a közismert antifóna tónusának ismeretében.

35. zoltár, *continuatio* (*Feltámadtanak én ellenem az hamis tanúk*). Antifóna-kezdet: *Ha te megh nem tartasz Úrā Jñ hiabā* — ez pedig első tónusú antifóna. A hangsúly jelölése: **m=4/ t=4/**.

56. zoltár. Antifónakezdet: *Enekellyünk keresztynek az Xtŕ királyi és papi méltóságot* (ez első tónusú antifóna, amelyet valószínűleg D* vagy ennek variáns differenciája szerint kell értenünk) **m=4/ t=3clivis**.

127. zoltár barna írónnal, a lapaljon az antifóna kezdete: *Ha te megh nem tartasz* (ez is első tónusú antifóna); **m=4/** — a *terminatio* sehol nincs jelölve.

Az antiphonae dominicales sorozatban *Reminiscere* vasárnapon egy 8. tónusú antifóna után (*Boldogok az kik halgattják az Istennek beszédét*²⁹) feljegyezték a zoltár sorszámát: Ps. 27. E zoltár szövegében a **m=4/ t=4** (helyenként elhibázva 3)/ jelölést találjuk.

²⁸ Az Öreg graduálban csak az első zoltár végén olvasható a doxológia teljes alakja, azonos, de helyesírásában nem egyezik mindenütt betű szerint a fõnt idézett kéziratos változattal. Az egyikben pl. *Mastan* olvasható — tehát más (erdélyi) vidékrõl származó kántorra gyanakodhadtunk a másutt is fölbukkanó *a*-zó szóalakok miatt.

²⁹ 459.

Az alább következő zsolttárokban találjuk meg a *mediatio*, illetve a *terminatio* kezdetének megjelölését. Csoportosítva láthatók itt az egyező megoldásúak, amelyeket tehát azonos tónusban imádkoztak. Előbb a *mediatio* és a *terminatio* megjelölt szótagja, majd : után a zsolttár sorszáma következik.

Csupán a 78. zsolttár legelső versében van jelölés, méghozzá az *initium 2podatus t=3podatus*. Tévedés lehet, hogy az 52. zsolttár elején a *mediatio* 5. szótagját jelöli / két ízben, de csak egyszer jelöli vonás a *terminatiót*, feltehetőleg $m=4^/ t=4^/$ lenne, de a zsolttár többi részén elmarad a jelölés.

$m=4^/ t=5^/$: 40., 127., 146., *Symbolum Athanasii*. — Ilyen, azaz ötszótagú *terminatióval* hangzott pl. a 4. tónus hazai változata. A hitvallást is valószínűleg zsolttártónusra mondták, nem *canticum-tónusra*.

$m=4^/ t=4^/$: 85., 119. Thav (barna írónnal). — Legvalószínűbb, hogy itt az 1. vagy 8. tónust kell értenünk, amint ezt az előzőkben mondtak megokolják.

$m=4^/ t=4^/ 3^ \ 2^ \ 1^ \$ — azaz mindnégy szótagot megjelöli: 120. — Az eltérő, csak itt látható jelölés oka nem világos.

$m=4^/ t=3^/$: 9. (*continuatio Könyörülj rajtam*), 10., 24., 27., 35. (*continuatio Fel tamadtak ellenem az hamis tanuk*), 51., 70. (barna írónnal), 102. (*continuatio Kelj fel Uram és könyörülj az Sionon*; barna írónnal), 130.

$m=4 \times t=3 \times$: 96. — Az előzővel azonos tónusra utalhat, de ismeretlen okból a jelölés ebben a zsolttárban, és csak ebben az egyben, eltérő.

Initium 1podatus, m=4^/ t=3clivis 1clivis: 114. és 115. — A második félsor is mindvégig *1clivis* (és *nem podatus*) kezdetű, mint a 47. zsolttaré. Ez a jelölés a *tonus peregrinusra* utal, e zsolttárokhoz valóban hagyományosan kapcsolódik a *tonus peregrinus*. A megoldás azonban hazai variáns lehet vagy nem pontos a jelölés. Csak az első versben látunk jó tintát, a többi versben alig látható, akár későbbi folytatás (akkor a főtebb megemlített két zsolttárban ez elmaradt), akár azért ilyen, mert a fogytán lévő tintát csak hígítani tudta a hajdani kántor. — Egy harmadik zsolttárban vagy tónusvariánssal találkozunk, vagy valamiért *nem az ultima, hanem a penultima* szótag *clivis*, ennyiben eltérő a jelölés. *Initium 1podatus, m=4^/ t=3clivis 2 clivis*: 74.

$m=4^/ t=3^/ 2podatus$: 2., 3.

$m=4^/ t=3clivis$: 56., 82., és 104. (*continuatio Áldjad én lelkem az Urat*).

$m=4^/ 3^/ t=4^ \ 3^ \$: 62. (csak a két első versben van jelölés).

Initium 2podatus, m=4 \times 2clivis t=5 \times 3clivis 2clivis: *Magnificat*. Itt *canticum-tónusra* gondolhatunk, azaz nem egyszerűbb megoldást választottak zsolttártónus alakjában.

$m=4^/ t=2^/$: 116. (barna írónnal).

$m=3^/ t=3^/$: 67. (barna írónnal).

$m=3^ \ t=3^ \$: *Benedictus Dominus* — tehát Zakariás énekét, a *Magnificattal* ellentétben, valószínűleg nem *canticum-*, hanem *psalmus-tónusra* imádkozták.

$m=2^/ t=2clivis$: 84. — Ez 2. tónus jelölése lehet.

$m=2^/ t=3^/$: 39. — Lehet ez is a 3. tónus római változata.

Initium 1podatus, m=4', t=4clivis 2clivis: 47. — A második félvers 1. szótagján is végig van clivis! A fentebbi példák alapján azt vélhetjük, hogy ez is a tonus peregrinus, ha megbízható, akkor esetleg a tónusnak valamelyik hazai változata.

m=2' t=3 clivis: 57., 65., 66. — A 65. zsoltár elején (tévesen?) *m=3'* jelölés van. Lehet ennek a jelölésnek az értelme, hogy pl. 3. tónus értendő.

A fentiekből azt gyaníthatjuk, hogy a zsoltártónusoknak mind az öröklött magyarországi, mind a római változatait használták a napi és ünnepi szertartásban. Az Öreg graduál tonariususa és a graduál más példányaiban észlelhető neumák alapján ezt mondhatjuk. Igaz, nem ismerhetjük fel minden részletében, hogy a jelölések milyen rendszerét használta az egykori kántor és nem voltak-e egyéni megoldásai. Ezért a hibák és variánsok között sem mindenkor tudunk egyértelműen dönteni. Például a differenciák eligazítának e kérdésben, de ilyeneket nem találunk a kötetben.

A 133. zsoltár végén, a záróversben echószerű bővítményt találunk, a „... hogy legyen áldás, és élet mind örökké” után még oda van jegyezve: „*hogy legyen mind örökké.*”

Jelöléseket tehát mintegy harminchat zsoltárban és a canticumokban meg a hitvallásban találunk, ez a Psalterium ötödrészét kevéssel haladja meg.

Keltezett jegyzetek a XVII. századból

Kántorok liturgikus működéséhez kapcsolhatjuk az a két név nélkül,³⁰ de keltezve beírott emlékeztetőt, illetve hálafohászt, amelyet a kötetbe jegyeztek.

A Máté-passió végén (322., ld. itt a 203. lapon) ezt olvassuk: *Gloria in excelsis Adjutori Triuni Deo. Venia conceptori Reo. 1675. 12. Aprilis S: < >* — a leraasztás és az elázás-szétfoslás következtében a szöveg folytatása hiányzik, illetve nem olvasható. (Az 1675-ös számról ld. a 202. lapon!) Ez a pár sor talán a *Passio* egyik elhangzását örökíthette meg. Ezt a huzamosan kántorkodók emlékezetül följegyezték.

Vagy közvetlenül ennek a jegyzésnek a folytatása lehet, vagy már egy másik kántor írta be ezt, hogy „*Gloria Triuni Deo qui adjuvit Cantorem ut Eandē fe<stum?...> Anno Dni 1690.* — Esetleg a restaurálás után még valamennyi elolvasható, vagy a kérdés tisztázásához további megfigyelések járulhatnak.

Szintén a XVII. század végéről valók lehetnek azok a versek, amelyekkel talán valamelyik énekes tanítvány avagy kántor deák ugratta kántor uramat. A kántorok vagy kántorjelöltek vetélkedése a *Passio* énekléséről magyarul és latinul folyt.

³⁰ Hajdúnánás egyházközségének levéltára még csak részben rendezett, kutatásra így nem volt mód; később esetleg a kántorok nevének megállapítása megkísérrelhető.

Nullius est foelix conatus et utilis unquam

Consilium si non detque juvetque Deus. A Ps. R.

Ki ennek kezdesere el akarándó vagy úgy kezd hogy <...>

es szegyen vallással ne sipoly az Templomban <...>

Későbbinek, más tintával rótnak látszik (a barna elmázolódott foltok mellett) eredetileg is a lapszélen utólag írott néhány sor, valamilyen csúfolódó megjegyzés vagy (a rímekből ez látszik) inkább rögtönzött vers töredéke. Elolvasható belőle ennyi: *Édes emberi szoval fel ekesített medve<...> szakallu bátyám meg bocsás, de nem hatul tied legyen am az sajátul, a ki masok elol olly balul<...> Lelkem ssep szakalu bátyá meg bocsas Csak magadat tudod embernek<...>*³¹

A *Passio* szövegében, a második rész kezdetén olvassuk az első óvást. A sípolás ismételt emlegetése miatt túlzás nélkül megállapítható, hogy egyazon szerzőtől ered az ilyen értelmű versek több strófája. Az eldúdolás, elsípolás egyaránt a végig jól eléneklést fogalmazza meg, itt teljes félreértés volna orgonasípról gondolkodnunk. A dudolásnak nem csak a mai értelmére kell gondolnunk, a tompán bűgő-zűgő hang és a sípolás meg vonítás is beletartozott a szó jelentésébe.³² A felkészültségre és gyakorlásra joggal utal az óvás, kántorok közül sem volt mindenki alkalmas a szenvedéstörténet illő megszólaltatására. Ezt az alkalom külön díjazása által is elismerték a legtöbb gyülekezetben, a borivással járó tisztséghez ünnepen viselt gallér csináltatását is ennek összefüggésében rója fel az ugrató kommentátor (ld. a 199. lapon).

Az masodik parsa ez a Passionak,

Itt az sipnak meg hidd hogy kell lenni jonak

Proba nélkül ne menj ez örvenyes tonak

Kapj bele ni meg ladd valojat ez sjonak.

Hozzájegyzni, mintegy vitázva az előzőkkel egy valamivel kevésbé rendezetten író kéz: *Azt bizony tsak a bor mondattya vele.*³³

A négy evangélista szerinti passió után hasonló, néhány sorában latinnal vegyített verset sikerített — netalán ugyanaz a deák vagy az egyik későbbi kántor (de ez nem makarónivers, hisz az iskolázottak beszédében megszokott volt a latin mesterszavak használata). A kádenciák (tökéletes rímek) ügyes keresése (*-ista / Pista/ ista/ praesta*) jellemzi e strófákat. A technikásan verselő ekkoriban még gyakori volt a deákos műveltségűek körében. A második strófában található óra/jóra rímpár már Szenci Molnárnál is megvan, Csokonai is emlegeti

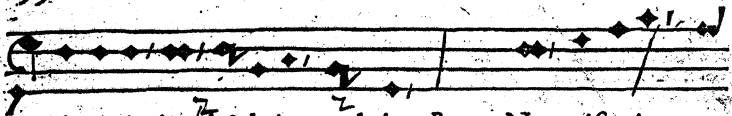
³¹ 272. *Spes confisa Deo nunquam confuse recedit, confidas ergo Amice ne altū tibi sapias. — Invidia virtus nulla est.* Elmázolódott, valószínűleg egynél több latin mondat, probatio calami, etc. rejtőzik még ugyanitt a leragasztások alatt.

³² A TESz (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. Főszerkesztő: Benkő Lóránd. Bp. 1967–1984. 1. 682) a legkorábbi adatot Melius Juhász Pétertől ismeri.

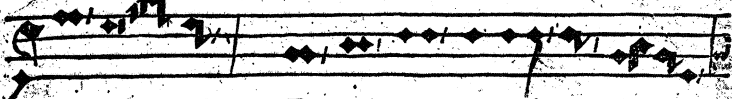
³³ 299. Ld. itt a 204. lapon!

299

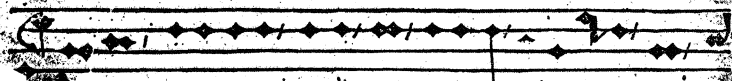
Passio Domini nostri Iesu Christi

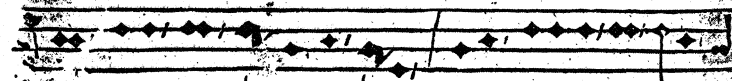
átkozni, és esködni mondván: *Petrus.* Nem ismérem

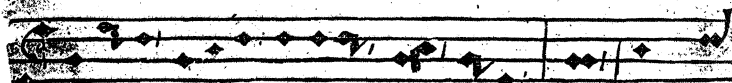
az embert. *Evang.* Es az kakas azonnal meg szállala.

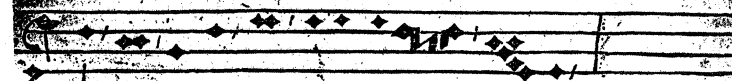
Es meg emlékezék Péter az Iesufnak beszédéről, ki

ő néki ezt mondotta vala: Minek előtte az kakas

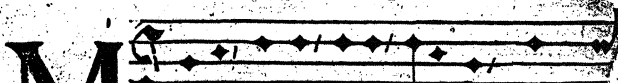

szállana háromszor engemet meg tagadsz. Es ön-

nét ki menvén, nagy keservefsen sira.

SECUNDA PARS Cap. 27.

M

A sod napon penig reggelre kel-

Handwritten notes in cursive script, likely a commentary or transcription of the text above.

a magyar poézis jellemzésével kapcsolatban.³⁴ Itt azonban a négysarkú strófa kedvéért a poéta, a föntebbi ragrímes strófától eltérően ezt még megtoldja egy virtuóz adóra / adora ráadással.

*Ez nagy Historiat négy Evangelista
Irta, bár ugy tudd meg Csalafurdi Pista,
Hogy ha sipod roszz van dudolnia ista
Ne kezd, vagy ha kezded usque finem praesta.*

*El dudolására mert kevés egy óra
Boldog ki tehet szert dudolnia jóra
Reám ne haragudgy jó tanács adóra
Passiorul mende hogy Istent adora.*

Egyik ellene mondó vélekedő ennek is utána vetette a maga eltérő meggyőződését: *Azt bizony tsak az a kis Szabó Gallér mondatya neked akit tegnap vettél vagy el vesztegettel.* && (Lásd a 201. lapon!) Az idézett két strófát, erősen lehúzgálva, még az *antiphonae dominicales* után is olvashatjuk.³⁵ Fölé — későbbi írással — már XVIII. századi latin verssorpárt másoltak vagy rögtönöztek, amint ez alább következik.

Két keltezés a XVIII. századból

Nem mindig bizonyos, hogy a kántor liturgikus tennivalóihoz kapcsolódnak az alkalmi bejegyzések, írhatott akár valahonnan tanult, de talán inkább rögtönzött rímes-időmértékes verspárokat a kötetben lapozgató valamelyik énekes nagydiák is, amolyan kántorpótló szerepében. Ez az időszak már Maróthi György kora, mikor a harmóniás éneklés divatja fokozatosan kiszorította a liturgikus éneklés korábbi beidegzéseit és egyengette a graduálok elhallgattatására vezető ízlést útját.

*Est commune mori mors nulli parcit honori
Debilis et fortis veniunt ad funera mortis. 1739.³⁶*

³⁴ A 4. genfi zsoltár 3. strófájának második fele:

De sokan mondgyác azt münekünc;
Ki vezérl minket az jóra?
Azért téged Úr Isten kérünc,
Mutasd kegyes ortzádat nékünc,
Jöyjön el az áldott óra!

(Vö. RMKT [Régi magyar költők tára XVII. század. Bp. 1971.] 6. 24!)

Csokonai Vitéz Mihály példája:

Jelen vagy az az óra (:Nominativus:)
Hogy dolga forduljon jóra (:Cum praep:)

Vö. „A magyar prosodiáról”, in *Minden munkája*. (Összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Vargha Balázs) Bp. 1973. II. 163!

³⁵ Azaz az üresen maradt 505. lapon.

³⁶ 227.

442

Passio Domini nostri Iesu Christi

utolsó tévelygés fokkal gonoszab az elsőnél ^{nagysab} ^{tengérszél} Euang.

Monda nekik Pilatus ^{Pilatus} Vagynak őrizőitek men-
nyetek el erőstsítétek meg az mint tudgyátok. Euang.

Azok penig ^{omnes} el menvén meg erőstsíték az koporsót,
meg pertsételvén az ^{ketteso} követ, és az őrizőköt környüle
hagyván.

*Horváth
Lorincz
1811. évi
ny. eny. j. 1811.*

*En nagy Historiac negy Evangelista
Ira bar egy had meg Galileus Petrus
István ha szent rofta van indolna
A dandásara men keres egy on
Boldog ter echer Ben indolna
Reak on haragdoz tanu ladna
Fasionul magam on. Isten adon.*

*Itaz bizony jatek az a his Babo Galles mondatja
nepi hit tag rajzettel v. el rajz juttat. I. I.*

Az *O idvességes áldozat* kezdetű himnusz végén magában álló kelteztést találunk, amely alább ismétlődik: 1739. *dje 16 Septembr.* — tehát ekkor énekelte valamelyik kántor ezt a himnuszt, elmondhatjuk, hogy bizonyos *communio* alkalmával?³⁷

Az *antiphonae dominicales* után, a passiót éneklő kántornak szánt két figyelemre méltó strófa fölött szintén keltezett leoninust (rögtönzést?) találunk.³⁸

Pulvis et umbra sumus pulvis nihil est nisi fumus

Sed nihil est fumus nos nihil ergo sumus.

1739. *dje 16. 7bris.*

A későbbi irkafirkák közben a Máté-passió végéhez írt följegyzésben az 1675-ös szám fölött 1744 is olvasható (*computatio* részeként). Valaki számolgatta, hogy ebben az évben az 1675 óta eltelt idő 69 esztendő. (Lásd a 203. lapon!)

E kelteztések nyomán mi is keltezhetünk. Jó okkal arra következtethetünk, hogy ekkortájt, azaz a XVIII. század negyvenes éveiben, a graduált még valamilyen mértékben használták Hajdúnánáson. A passióról pedig tudjuk, hogy a XVIII. század elején már tilalmazták, de szórványosan azért még évtizedekig, félreeső helyeken jóval tovább, sőt, töredékekben napjainkig fennmaradt.³⁹

(A *frissen restaurált nyomtatvány oldalairól az OSzK—Soros Könyvrestaurátor Kft* készített fotomásolatokat. Ehelyt mondunk köszönetet Simon Imola vezető restaurátornak.)

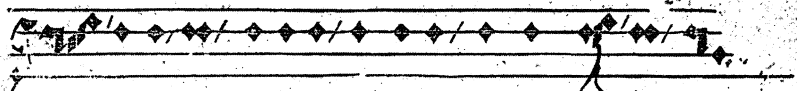
³⁷ 247.

³⁸ 505.

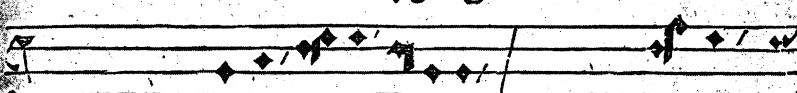
³⁹ Vö. Hoppál Péter bánffyhungyadi gyűjtését: „A hiányzó láncszem: a Bánffyhungyadi Passió”, *Magyar Egyházzene* V (1997/1998) 425–434!

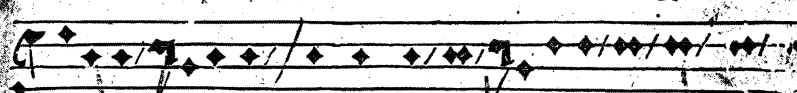
Matthæum Cap. 27.

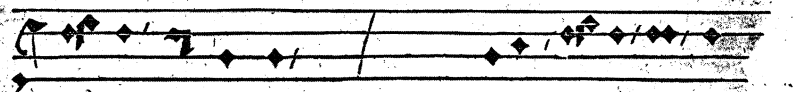
Es léfzen az útolsó tévelygés gonofsífab az elsőnél.

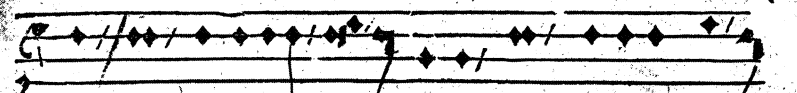
Euang. Monda nékik Pilatus. *Pilatus.* Vagynak

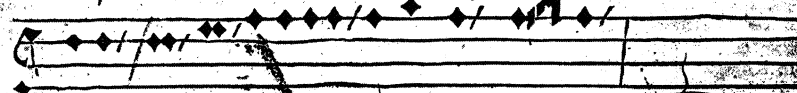
őriző vitézitek, mennyetek el őriztétek, a mint leg

jóbban tudgyátok. *Euang.* Azok penig'el men-

vén, meg erőslíték az koporsót, meg pecsételvén az

követ, és az őrizőket környüle hagyván.

S 52

Gloria in excelsis Aguntori Trjuni Deo.

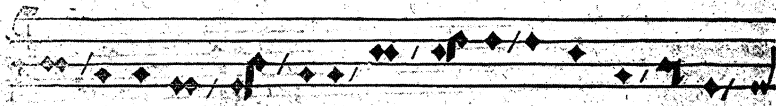
Venia concertatori Reo 1774. 12 Aprilis S. 1789

Gloria in excelsis ad usum Trjuni Deo.
Gloria in excelsis Deo qui genuit Christum ut lumen
ab igne non desit. Sicut erat ab igne ignis est.

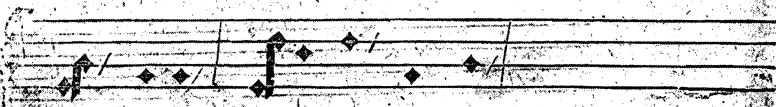
Oratio Ieremix. Prophetz.

hozzád, foglalád: Irgalmazz nekünk. Az élet

keresztfán meg hala, az pokol- peniglen ottan

megh romla. Irgalmazz nekünk. &c.

*Nullius est felix conatus et nullis unquam
Consilium hunc deum in seculo Deus*

*Kérdés kérdésre ál a karando vagy ugy kezd hogy
és legyen vallásról ne spany az Kérsomban*

*de emberi lára
ekéret ecce mea
szó kalla bapam
meg bapam de nem
hát a meg a leg
am a a a a a a
szó mas a felül oly
balant i*

*Confisa Deo nunquam confusi recedit, Confiras ego mihi ad alio
piti sapias.
Intra vultu oratio*

